

САМООРГАНІЗОВАНІ СПІЛЬНОТИ: ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ І ВИВЧЕННЯ

Бувають випадки, коли одночасно неефективною виявляється і державна, і приватна власність. Зазвичай це стосується ситуацій фізично неподільних ресурсів, від користування якими залежить певним чином локалізована спільнота людей. Такі спільноти можуть самоорганізуватися і створювати інститути для найбільш ефективного управління спільним ресурсом. У зв'язку з глобальним економічним розвитком та поглибленням інтеграції, ресурсів спільного користування стає більше, так само як збільшуються масштаби груп користувачів відповідними ресурсами. У такій ситуації самоорганізовані спільноти починають відігравати все більшу роль в економічних та політичних процесах. Це актуалізує політологічні дослідження самоорганізованих спільнот та самоорганізації як явища.

Ключові слова: ресурс спільного користування, самоорганізація, самоорганізовані спільноти, «трагедія спільного».

Існує два класичних підходи до того, яким чином має здійснюватися ефективне управління матеріальними благами. Згідно з першим з ресурсами набагато раціональніше обходяться приватні власники. Відповідно до другого для ефективного його використання ресурс має більшою чи меншою мірою знаходитись під управлінням та контролем держави чи подібних до неї формальних адміністративних інституцій. Можна довго сперечатися та аналізувати, котрий з підходів більш або менш справедливий, але для цього дослідження набагато важливішою буде принципова розбіжність у визначенні інструментів раціонального поведіння з ресурсом, яку ці два підходи означили.

Тези другого підходу можна знайти ще в «Законах» Платона, де словами афінянина щодо найкращого устрою держави автор говорить: «Друзі, сьогодні ви тут, а завтра вас тут не буде. Вам нелегко розібратись зараз у вашому майновому стані, як і в самих собі (як радить Піфійський напис). І от я, як законодавець, постановляю: ви не належите самим собі і це майно не належить вам. Воно – власність всього вашого роду, як його попередників, так і майбутніх поколінь; більше того, весь ваш рід і майно – це власність держави» [3, с. 386].

Одним з перших стверджував переваги першого підходу Арістотель, котрий у «Політиці» відзначив, що «про те, що є предметом володіння для найбільшого числа, піклуються найменше. Усі думають переважно про те, що належить особисто їм, і менше про те, що належить всім» [2, с. 406].

Хоча і Платон, і Арістотель, і переважна більшість мислителів, котрі зверталися до проблем політичної філософії після них аж до XIX ст., торкалися проблеми управління матеріальними ресурсами лише побіжно, в контексті розмов про те, як має бути облаштоване соціальне та політичне життя, сама проблематика лишалася актуальною. У різні епохи і в різних країнах у кожного з цих підходів була більша або менша підтримка, але жоден з них так і не став глобально та історично визнаним як єдино правильний. Натомість ставлення до проблематики ефективного управління ресурсами часто слугувало індикатором, а інколи навіть лягало в основу державної і міжнародної політики, формування управлінських структур, функціонування економічних систем та суспільних інституцій.

Враховуючи те, що жоден з підходів не став повністю домінуючим, локальних прикладів, коли в якійсь країні управління ресурсами було функцією лише державної влади чи, навпаки, приватних власників, дуже мало. І навіть ті, котрі мали місце в історії раніше, тривали зовсім недовгий час. Причиною такої ситуації було те, що сама життєва практика яскраво демонструвала недоліки як першого, так і другого підходів. Подібним чином після економічних провалів «воєнного комунізму» і зумовлених цим голоду та народних хвилювань у Радянському Союзі 1920-х років довелося запроваджувати НЕП. Натомість у США 1930-х для боротьби з наслідками Великої депресії та вирішення проблем в енергобалансі країни довелося будувати державні електростанції, адже приватні монополії,

до появи яких закономірно призвело існування нерегульованого вільного ринку, не мали інструментів та засобів, які б допомогли справитися з системними кризовими явищами в економіці.

Попри фактичне використання інструментів підходу, котрий не схвалювала домінуюча ідеологія, в політичній риториці навіть можливість подібних ситуацій усіяко заперечувалася, приховувалася чи виставлялася як наслідок дії ворожих внутрішніх або зовнішніх сил [5, с. 65]. Особливо гостро такий розлам у політичній риториці й економічній практиці простежувався за часів «холодної війни», котру країни Заходу виграли, зокрема, й тому, що в деяких аспектах були, можливо, більш соціалістичними, ніж СРСР [1, с. 683]. Зокрема, це стосується практики допомоги по безробіттю, на яку можна було жити, не переймаючись необхідністю мати роботу.

Втім цей розлам не завдавав жодної прямої шкоди політико-економічним системам країн, окрім хіба що виникнення тоді і в майбутньому зовсім незрозумілих для більшості громадян і дослідників квазіідеологічних політичних платформ на кшталт «блеризму». З іншого боку, вперте заперечення існуючого становища заважало розвитку світової політико-філософської думки та призводило до таких украй негативних явищ, як гоніння на дисидентів у Радянському Союзі чи політика «маккартизму» в США, котрі, незважаючи на формальну мету пошуку «внутрішніх ворогів», були спрямовані передовсім супроти тих, хто критикував існуючий порядок за розбіжності в риториці і практиці [4, с. 91].

Поєднання двох підходів в управлінні благами породжувало більш-менш стабільні економіко-політичні системи, котрі вирізнялися високим рівнем господарської ефективності. Серед подібних прикладів можна назвати «соціальні держави» в Скандинавських країнах, «газову монархію» в Катарі, Бразилію часів правління президента Л. І. Лула да Сілви. Але, мабуть, найяскравішим прикладом ефективного поєднання державного та приватного режимів управління ресурсами та ведення господарської діяльності є сучасний Китай.

Поза тим, що поєднання двох підходів до управління ресурсами може працювати доволі ефективно, залишалися окремі проблемні питання щодо управління благами, на які не могли дати відповіді засади жодного з підходів. Утім, оскільки ці проблемні моменти не були ключовими для економіко-політичних систем, а також через уже згадане небажання визнавати та шукати недоліки обраного підходу, теоретики звертали на них ду-

же мало уваги аж до другої половини ХХ ст. Однією з таких проблем стала так звана «трагедія спільного». Окрему роботу саме цій проблемі вперше присвятив Гарет Хардін у 1968 р. В однойменній статті він описав проблему управління благами (ресурсами спільного користування), котрі належать певній групі людей, але не регулюються якоюсь корпоративною чи адміністративною владою. На думку автора, цей громадський ресурс завжди буде використовуватися неефективно, бо без зовнішнього примусу жодна раціонально мисляча людина не захоче обмежувати власний доступ до ресурсу, а це призведе до його надмірного використання [8, с. 1244].

Тема, яку порушив Г. Хардін, швидко стала дуже актуальною серед науковців. Його стаття стала однією з найбільш цитованих робіт, написаних у другій половині ХХ ст. Окрім цитування та обговорення, стаття Г. Хардіна простимулювала більш прискіпливі наукові пошуки. Уже через кілька років вчені-економісти, політологи та соціологи, котрі займалися емпіричними польовими дослідженнями, представили яскраві приклади того, як локальні спільноти ефективно управляють спільними благами [12, с. 11]. Серед таких робіт виділяють, зокрема, статтю «Спільна власність як концепт у політиці управління природними ресурсами» Зігфріда фон Ціріасі-Вантропа та Річарда Бішопа. У ній автори одними з перших вказали, що слід розрізняти ситуації спільної власності та ситуації «безвласності», чого не зробив Г. Хардін [7]. До подібних висновків, ґрунтуючись на аналізі емпіричних даних, дійшов також британський вчений Едвард Томпсон у книзі «Віги та мисливці». Користуючись прикладами з історії, автор аргументував тезу про те, що поява режимів спільної власності призводить до встановлення в спільноті довгострокових стабільних зв'язків, котрі запобігають надмірному використанню ресурсу [13]. Іншою групою вчених, що критикувала висновки Г. Хардіна, стали дослідники теорії ігор. На початку 80-х років почали публікувати праці, де спростовували теоретичні підстави, на основі яких висновки статті Г. Хардіна екстраполювалися на всі випадки спільного володіння ресурсами.

Річ у тім, що випадки управління спільним розглядалися згідно з класичною моделлю «дилема в'язнів», з одним раундом та обмеженими можливостями комунікації між гравцями. За таких умов гравець має єдино можливу стратегію поведінки – максимізацію короткострокових особистих вигащів. Проте за інших умов, коли кількість повторних раундів гри необмежена, а комунікація між учасниками допуска-

ється (некласична «дилема в'язнів»), більш ефективними стратегіями стають ті, де максимізація особистісного виграшу можлива лише за умови співпраці, роботи задля спільного блага. Залишалось лише довести, що некласична «дилема в'язнів» краще підходить для теоретичного аналізу управління спільним. Серед таких обґрунтувань одним із найвідоміших став аналіз, представлений у книзі «Еволюція співпраці» американським політологом Робертом Аксельродом, який провів цілу серію досліджень, щоб показати типи ігор, які найчастіше використовуються в людських взаємовідносинах, та моделі найефективніших стратегій поведінки в таких іграх [6]. Пізніше інші автори, наприклад Майкл Тейлор у книзі «Можливість кооперації», наводили аргументи на користь того, що для аналізу управління спільним варто використовувати не лише «дилему в'язнів», а й інші моделі з теорії ігор, де гравець може обрати не одну, а кілька ефективних стратегій поведінки [11, с. 36]. Третьою групою критиків висновків Г. Хардіна стали антропологи та екологи людини. У своїх роботах вони, зокрема, стверджували, що мешканці локальних спільнот здатні чітко вирізняти ті ресурси, з котрими слід поводитися як з ресурсами спільного користування; що режими спільної власності можуть існувати водночас з корпоративною чи державною власністю на той чи інший ресурс; що ресурси спільного користування – це не просто ресурси в економічному сенсі, як їх розумів Г. Хардін, а ще й щось таке, що містить у собі позаекономічну цінність для представників спільноти. Серед подібних досліджень можна відзначити «Людську екологію спільного» Бонні МакКей і Джеймса Ачінсона [9] та «Баланс на гірських вершинах» Роберта Неттінга [10].

Проте спочатку під цими дослідженнями не було достатньої теоретичної бази власне для досліджень ресурсів спільного користування, яка б дозволила виробити ґрунтовний інструментарій, критерії, термінологію та методологічні підходи. Більшість найперших досліджень у галузі ресурсів спільного користування були чисто емпіричною критикою висновків Г. Хардіна, а до Г. Хардіна проблему ресурсів спільного користування якщо й розглядали, то цілком побіжно в рамках досліджень, присвячених зовсім іншим темам. Тому польові дослідники разом з дослідженнями готували й теоретичні розробки, дослідники теорії ігор проводили емпіричні дослідження, а екологи з антропологами аналізували вплив адміністративних та політичних рішень на стан ресурсів спільного користування тощо.

Результатом цієї роботи стала поява ґрунтовних теоретичних досліджень про управління ресурсами спільного користування, що мали міждисциплінарний характер [12, с. 14]. Причиною цього став той кардинальний факт, що рішення трагедії ресурсів спільного користування ніколи не лежало тільки в економічній, політичній чи морально-психологічній площині. Якраз навпаки, локальні спільноти, які ефективно управляли спільними ресурсами, підключали до цього управління всі можливі засоби, починаючи від економічних преференцій та санкцій і закінчуючи соціальними зв'язками та моральними нормами. Наприклад, Р. Неттінг, описуючи життя селян у гірських поселеннях Швейцарії в різні історичні періоди, вказує, що завдання побудови укріплень зазвичай брали на себе місцеві католицькі общини, які укріпленнями робили церкви та каплиці. Натомість за ремонт громадських доріг селяни відповідали пропорційно до їх використання. Рівень використання визначався на щорічних зборах громади на основі доволі простих показників: кількості возів у господарстві, оцінки частоти виїздів, роду занять тощо. І подібні ситуації спостерігалися всюди, де існували усталені в часі локальні громади, достатньо віддалені від адміністративної чи якоїсь іншої влади [10, с. 62].

При ефективному управлінні спільними ресурсами з'являлися по-різному унормовані, але однаково орієнтовані міжлюдські взаємодії, котрі починали виконувати роль регулятивних механізмів у питаннях управління благом. Наявність таких механізмів, у свою чергу, перетворювала спільноти на окремих акторів, одночасно політичних, економічних та соціальних. А згадані взаємодії мали характер інституційних зв'язків, але відмінних від класичних, бо їх поява визначалася не узагальненою нормою, а конкретною проблематикою.

Інституційні зв'язки зрештою допомагали самій спільноті стати схожою на інституцію, бо організовували її. Оскільки організація відбувалася без зовнішніх впливів, на основі внутрішньої динаміки групи, подібні спільноти варто надалі називати самоорганізованими. Відповідно, під цим терміном мається на увазі певна група людей, зорієнтована на вирішення цілком конкретної спільної для всіх учасників проблематики, самостійно організована у певну подобу інституції чи актора завдяки спрямованим на таку організованість внутрішнім взаємодіям або неформальним інститутам.

Зараз перед людством, як ніколи гостро, стоїть проблема сталого розвитку, а якщо точніше,

набір проблем: глобальне потепління, доступ до чистої питної води, забруднення атмосфери та світових океанів, знищення озонового шару, зменшення кількості кисню, деградація родючих ґрунтів тощо. Така ситуація переводить у статус спільного блага все більші обсяги ресурсів для все більших спільнот людей [14].

Звичайно, не йдеться про те, що, наприклад, озоновий шар не був корисним для людства кілька століть тому, а зараз раптово став таким. Але протягом останніх кількох десятиліть технології та виробничі потужності людства розвинулись настільки, що той же озоновий шар почав прямо (як у розвитку курортного бізнесу) чи опосередковано (як при виборі холодоагентів для холодильників чи кондиціонерів) використовуватись саме як господарський ресурс. Тобто людство, по-перше, отримало змогу впливати на рівень озону в атмосфері, чим визначило його обмеженість, а по-друге, озоновий шар став фактором, котрий допомагає отримати прибуток (наприклад, від ведення бізнесу на територіях, добре захищених від ультрафіолетового випромінювання) чи зазнати збитків (наприклад, через потребу лікувати захворювання шкіри, спричинені надмірним рівнем випромінювання).

Подібна ситуація складається і з питною водою, на кількість та якість якої впливає, зокрема, такий глобальний фактор, як зміни клімату: з лісами басейну Амазонки, котрі визначають рівень кисню для всієї планети, тощо. Отже, якщо раніше спільним ресурсом були лише окремі локальні пасовища чи ліси, то тепер подібним ресурсом стає весь ліс, уся вода чи весь озоновий шар.

З другого боку, світова економічна криза дуже яскраво показала неефективність теперішнього способу розподілу економічних благ між людьми, коли у фінансовій сфері виробляється більше грошових ресурсів, ніж може матеріально забезпечити реальний сектор економіки [15].

На думку Джорджа Сороса, така ситуація вимагає нової економічної парадигми, а враховуючи теперішню глобальну неефективність управління кліматичними змінами, доступом до питної води тощо, можемо говорити про потребу нової парадигми для політико-економічного устрою в цілому.

Саме тому для політичної науки може стати дуже цікавим досвід самоорганізованих спільнот, які з подібними проблемами стикалися на локальному рівні та знаходили шляхи для їх успішного розв'язання. Більше того, йдеться не лише про можливості імплементації досвіду, а й про практичний вплив, котрий окремі спільноти, що володіють інноваційними практиками політичної взаємодії та управління, здатні здійснювати на політичний процес у цілому, через їх можливість впливати на цінності та впорядкованість більших спільнот чи групи спільнот, до яких вони включені (міста, держави, міждержавні утворення), здатність підготовки та делегування до органів влади ефективніших управлінців, спроможність доводити ефективність власних підходів в умовах економічної конкуренції тощо.

Разом з тим, досвід самоорганізованих спільнот не лише цікавий для дослідження вченими-політологами, а й важливий для всього політичного процесу через збільшення можливостей його імплементації. Адже разом із покращенням засобів комунікації на глобальному рівні з'явилася можливість швидко вивчати та запозичувати найбільш ефективні політичні практики, що дуже яскраво показали події «Арабської весни». А це робить дослідження різноманітних локальних підходів до управління спільними ресурсами ще актуальнішим, бо дає змогу вже «сьогодні» знайти тренди, які «завтра» кардинальним чином впливатимуть на глобальну політико-економічну ситуацію.

Список літератури

1. Алексеев С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
2. Аристотель. Политика // Сочинения : в 4-х т. / Аристотель. – Т. 4 ; пер. С. А. Жебелева. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
3. Платон. Законы // Собрание сочинений : в 4 т.; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи / Платон. – Т. 4 ; пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1994. – 830 с.
4. Семенов Ю. Россия: что с ней случилось в двадцатом веке / Ю. Семенов // Российский этнограф: Этнологический альманах. – М. : Институт этнологии и антропологии РАН, 1993. – Вып. 20. – С. 5–105.
5. Рузвельт Ф. Беседы у камина ; пер. с англ. А. Шаракшанэ / Ф. Рузвельт. – М. : ИТРК, 2003. – 408 с.
6. Axelrod R. The Evolution of Cooperation / R. Axelrod. – N. Y. : Basic Books, 1984. – 264 p.
7. Ciriacy-Wantrup S. V. Common property as a concept in natural resources policy / S. V. Ciriacy-Wantrup, R. C. Bishop // Natural Resources Journal. – 1975. – № 4. – P. 713–727.
8. Hardin G. The tragedy of the commons / G. Hardin // Science. – 1968. – Vol. 162, № 3859. – P. 1243–1248.
9. McCay B. J. Human ecology of the commons / B. J. McCay, J. M. Acheson // The Question of the Commons. – Tucson : University of Arizona Press, 1987. – P. 1–34.
10. Netting R. Balancing on an Alp: Ecological Change and Continuity in a Swiss Mountain Community / R. M. Netting. – Cambridge, Eng. : Cambridge University Press, 1981. – 278 p.
11. Taylor M. The Possibility of Cooperation / M. Taylor. – N. Y. : Cambridge University Press, 1987. – 208 p.
12. Ostrom Elinor. The Drama of the Commons / Elinor Ostrom, Thomas Dietz, Nives Dolsak, Paul C. Stern, Susan Stonich (eds). – Washington, DC : National Academy Press, 2002. – 534 p.

13. Thompson E. Whigs and Hunters / E. P. Thompson. – L. : Allen Lane, 1975. – 320 p.
14. Ostrom Elinor. Revisiting the Commons: Local Lessons, Global Challenges / Elinor Ostrom et al. // Science. – 1999. – Vol. 284, № 5412. – P. 278–282.
15. Soros G. The Sixty Year Storm [Електронний ресурс] / G. Soros // Project Syndicate. – 22.01.2008. – Режим доступу: <http://www.project-syndicate.org/commentary/soros37/English>. – Назва з екрана.

O. Bardyak

SELF ORGANIZED COMMUNITIES: TO THE PROBLEM OF DETERMINATION AND STUDY

Sometimes both state and private property regimes are inefficient. Usually this problem occurs in situation of indivisible resource which is vitally important for a some localized community of people. Such communities are able for self-organization and could create informal institutes for governing the common pool resource in the most efficient way. Because of global economic development and powerful integration processes much more resources could get a status of common-pool resource also groups of resource users became larger. In such a situation self-organized communities play more important role in economic and political processes. This actualizes studies of the self-organized communities and self-organization as a phenomenon by political scientists.

Keywords: common-pool resource, self-organization, self-organized communities, “tragedy of the commons”.

Матеріал надійшов 14.01.2013

УДК 323.2:061.2](477)

Гущина С. О.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ АСОЦІАЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті розкрито специфічні риси функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні на сучасному етапі, подано механізми подолання недоліків у діяльності громадянського суспільства і розглянуто шляхи подальшого демократичного розвитку та реформування системи відносин між суспільством та державою.

Ключові слова: громадянське суспільство, асоціації, держава, дорада демократія.

Становлення громадянського суспільства набуває особливої актуальності як процес, який є необхідним для демократичного розвитку України у період становлення її державності. Його розвиток є особливо актуальним для держав колишнього СРСР, оскільки спрямовує трансформаційні процеси у цих країнах наближено до принципів верховенства права, відповідальності органів державної влади перед суспільством та побудови відкритого суспільства. Утвердження громадянського суспільства є постійним процесом, який утілюється в таких

інституційних формах, як активізація взаємодії суспільства та держави, відстоювання членами суспільства власних поглядів та переконань, залучення їх до діяльності громадських асоціацій. Стабільний розвиток суспільних відносин свідчить про еволюцію суспільної свідомості та рівнів взаємодії держави та суспільства.

Суспільний розвиток та постійна еволюція наукової думки сприяли виникненню різноманітних поглядів на формування поняття громадянського суспільства. Якщо деякі мислителі, такі як Дж. Локк та А. де Токвіль, розглядали